

³ В книге М. В. Панова «История русского литературного произношения XVIII–XX вв.» подробно обсуждается вопрос о различиях между московской и петербургской орфоэпической нормой на разных этапах становления литературного языка. Однако для первой половины XIX века это несходство следует признать не слишком существенным прежде всего потому, что сами говорящие не заостряют на нем пристального внимания. «Причина миролюбия, видимо, в том, что бытовая речь, по крайней мере в первой трети века, не очень строго нормирована, она только становилась литературной. Московско-петербургские различия скрадывались этой орфоэпической пестротой, не до конца преодоленной в самом Петербурге (в меньшей степени – в самой Москве)» [9, с. 246]. В связи с этим признано нецелесообразным проводить четкое разделение между московскими и петербургскими поэтами этого периода, да и само такое разделение было бы затруднительным.

⁴ При анализе использовались тексты как собственно литературных произведений, так и (в некоторых случаях) опубликованных черновиков. Однако необходимо отметить, что данная выборка не носила тотального характера, хотя и стремилась охватить творчество поэтов так полно, насколько это было возможно. Также следует учитывать, что упомянутыми авторами было оставлено наследие неодинакового объема, что выразилось в значительных колебаниях количества примеров, найденных у разных поэтов.

⁵ Впрочем, будем учитывать, что у А. С. Пушкина количество примеров с твердым произнесением возвратного постфикса у деепричастий с ударением на последнем слоге превышает количество мягких. Однако общая статистика все же не дает оснований полагать, что твердый вариант был предпочтительнее в этой позиции.

⁶ Фонотека отдела фонетики ИРЯ им. В. В. Виноградова РАН, запись А-619.

⁷ Любопытно, что, обсуждая уже другую проблему (э↔жання–и↔канья), Р. Ф. Брандт («петроградец среди москвичей», по выражению М. В. Панова) транскрибирует [разэвила↔с], с твердым [с] в окончании [Брандт 1913: 37].

⁸ См. об этом также: [11, с. 343; 6, с. 22-23; 2, с. 130, 256].

Апраксимова Н. С. СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ ДІЕСЛІВ ДЕСТРУКЦІЇ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ Т. ОСЬМАЧКИ ТА А. ГОЛОВКА)

Сучасний етап розвитку лінгвістичної науки відзначається підвищенням інтересом до семантичних аспектів дослідження мови на всіх рівнях. Особливого поширення набуло вивчення смислової структури слова, яка тлумачиться як складна динамічна єдність системно зв'язаних і взаємодіючих компонентів, що функціонує у мові на основі різних кількісних та якісних співвідношень таких компонентів. Зважаючи на дуалістичний характер, особливу увагу дослідників нині привертає семантика дієслова як лексико-семантичного та граматичного класу слів. Вивченню дієслів присвячена велика кількість робіт. Але й досі дієслово з його багатого семантикою, численними контекстуальними виявами значень залишається широким полем для дослідження. Це пояснюється, мабуть, тим, що дієслово є основним граматичним засобом вираження предикації суб'єкта. Н. Ю. Шведова називає його «домінантою в системі лексики» [12, 369]. Справді, правильне розкриття значення дієслова визначає правильне розуміння всього змісту висловлювання.

Дана розвідка є частиною дисертаційного дослідження, присвяченого вивченню дієслів впливу, які становлять значну частину дієслівної лексики. Окремі слова з цим значенням уже потрапляли в поле зору мовознавців, але повністю ця лексико-семантична група (ЛСГ) ще не була досліджена. Нами здійснюється спроба зробити компонентний аналіз дієслів впливу й обґрунтувати функціонування категорії впливу.

Об'єктом даної статті стали дієслова деструктивного впливу. Дієслова деструкції – це перехідні дієслова із значенням фізичного впливу на об'єкт, у результаті якого об'єкт змінюється, пошкоджується його структурна цілісність на макро- або мікрорівні і він не може виконувати раніше притаманних йому функцій [8, 50].

Як уже зазначалося, більшість дієслів є багатозначними; вони можуть мати відтінки у значенні. Лише у конкретному контексті можна правильно з'ясувати значення того чи іншого дієслова. Тому матеріалом для відбору деструктивних дієслів стали твори Т. Осьмачки та А. Головка. Вибір саме цього контексту пояснюється тематикою творів. Можна сказати, що у них відтворені деструктивні процеси: руйнування старого способу життя, сподівань, мрій, знищення нації, народу. Варто зазначити, що дієслова деструкції є найпоширенішими дієсловами із значенням фізичного впливу на об'єкт, які вживаються у творах цих письменників.

Семантику дієслів досліджують російські та декілька українських мовознавців. І все ж дієслова із значенням руйнування ще мало вивчені. Так, Т. А. Кільдібекова, аналізуючи дієслова дії в сучасній російській мові, виділяє класи дієслів із значенням каузації існування та зміни об'єктів, які становлять ЛСГ деструкції [3]. Об'єктом досліджень А. П. Султанової та О. І. Гавриліної стали англійські дієслова із значенням фізичного впливу [10]. Л. І. Григоршук та Т. А. Потапенко здійснили компонентний аналіз дієслів трансформуючого впливу сучасної російської мови [8], [2]. Український дослідник Наталія Пославська досліджує структуру словотвірних дієслів із семантикою «ділити на частини, відокремлювати від цілого», які входять до ЛСГ непохідних перехідних дієслів із загальним значенням руйнації об'єкта. Отже, ЛСГ дієслів деструкції в українській мові потребує повного й цілісного аналізу. Пропонувана розвідка є спробою здійснення компонентного аналізу саме цих дієслів.

Одним з найважливіших видів лексикологічного аналізу є так званий метод компонентного аналізу лексичних значень. Він передбачає виявлення у значенні слів сем, з яких воно складається. Саме цей метод був використаний при аналізі виділених нами дієслів руйнівного впливу. Лексико-семантична група (ЛСГ) об'єднує в собі слова однієї частини мови, у якій, крім спільних граматичних сем, є як мінімум ще одна спільна сема – категоріально-лексична (архісема, класема, денотативна сема) [4]. Ця сема становить семантичну основу групи і в кожному окремому слові уточнюється з допомогою диференційних сем.

Інтеграційною семою дієслів деструкції є сема «руйнувати», яка у кожному слові супроводжується диференційними семами. Виявлення цих компонентів може здійснюватися інтуїтивно, підкріплюється семантичним зіставленням слова з іншими близькими за значеннями словами. Та вичерпне виявлення компонентів слів таким шляхом потребує багато часу і може бути помилковим, оскільки інтуїція кожного окремого дослідника досить суб'єктивна [4]. Тому значення кожного дієслова уточнювалося за 11-томним тлумачним словником, в якому визначальною стає інтуїція лексикографів-професіоналів. У межах ЛСГ дієслів деструктивного впливу можна виділити кілька підгруп. У тлумачному словнику російських дієслів пропонується така класифікація: **дієслова пошкодження об'єкта**: дієслова пошкодження неживого об'єкта, дієслова пошкодження тіла живої істоти; **дієслова негативного впливу на об'єкт**: дієслова негативного впливу на об'єкт із

завдаванням йому шкоди, до повного руйнування, дієслова руйнування, дієслова позбавлення життя живої істоти [11]. А. П. Султанова, аналізуючи дієслова російської та англійської мов, виділяє такі підгрупи: дієслова деструкції в результаті людської діяльності, дієслова деструкції не в результаті людської діяльності [10, 2]. В основу наведених класифікацій покладені різні компоненти значень: «об'єкт деструктивного впливу», «суб'єкт», «рівень пошкодження».

Базовими словами даної ЛСГ є дієслова *руйнувати*, *псувати*. Їх значення має універсальний, малозмістовний характер. Наприклад: *«Ні двигуна, ні паровика чи молотарки собі ж нічого не візьме, а псувати ж для чого, краще з громадою користуватися будемо»*[1, т. 1, 374]. Ці дієслова рідко зустрічаються у текстах А. Головка та Т. Осьмачки. З базовими словами пов'язані дієслова, більш деталізовані та частіше вживані – дієслова пошкодження об'єкта. Об'єктом впливу може бути жива істота або неживий предмет. Найчастіше ним у творах Головка та Осьмачки є людина. До них відносяться дієслова із загальним значенням «завдавати болю, мук, карати»: *катувати*, *мучити*, *морити*, *карати*. Н.: *«А якою ж карою ви покараєте арештовану дівчину? – ститав знов голова сільради»* [5, 151]. У контексті дієслова можуть мати значення «бити, завдавати шкоди»: *«Червоноармійські московські частини переходили Черкаський повіт і вбивали, арештовували і катували тих, що були у зв'язку з не вилоненими ще повстанцями»*[5, 150]. Дієсловом *калічити*, *морити* *мордувати* притаманний компонент «результат впливу», зокрема вказівка на каліцтво, виснаження, знемогу об'єкта впливу.

Дієслова *бити*, *вдарити* мають значення «навмисно завдавати кому-небудь ударів, намагаючись заподіяти біль або убити». Ці дієслова у реченні досить часто уточнюються іменником – назвою знаряддя: *віжки*, *бати́г*, *кулак*, *ціпок*, *нога* та ін.: *«Ще Книш старий ціпком ударив»* [1, т. 1, 251]. Деякі дієслова із значенням «вдарити» можуть мати у своєму значенні сему «знаряддя»: *стьобнути* – «бити кого-небудь або вдаряти по чому-небудь чимось гнучким; хльостати, шмагати»; *відимагати* – «вбити різкими, бато́гом, канчуком і т. ін.; висікти»: *«І вже, сидючи на бігунці, стьобнув його з усієї сили бато́гом і помчав до своєї хати»*[6, 188]. *«Батько хмурий мовчки зняв пасок із себе і вперше відимагав Артема»* [1, т. 1, 304]. Дієслова *уперіциити*, *луснути*, *садити*, *садикнути* у своєму значенні мають диференційну сему «зусилля». Дієслова *брязнути*, *гупнути*, *ляпнути* мають значення «бити, утворюючи певні звуки». У їх значенні є компоненти, що вказують на характер знаряддя або площу поверхні об'єкта: *«...і правою ногою як ударю під коліно, а він навznak так і впа, а я вихопив ключі з кишені і аж брязнув ними об морду свого сина, а сам вийшов і хрюпнув дверима»*[5, 162]. *«І раптом ляснув себе по лобі»*[2, т. 2, 48].

Іншу групу становлять дієслова із значенням «завдавати ран, пошкоджувати». Слова *кловати*, *жалити*, *вкусити* виражають дію, яка може здійснюватись лише істотою і при наявності в неї кло́ва, жала чи зубів: *«Не будеш вже, підземна гадино, жалити ззаді кому́н»* [6, 145]. *«А сова тримається за тімяницю, та все клює, та все клює»* [6, 209]. Дієслова *розірвати*, *дряпнути*, *рубати*, *передерти*, *розпороти*, які мають значення «пошкодити, заподіяти рани чимось гострим, твердим» та дієслова *проломити*, *провалити* зі значенням «ударом розбивати, розсікати» у своїй структурі мають спільні семи «зусилля», «удар», «пошкодження цілісності». Останній компонент притаманний також дієсловом впливу, об'єктом якого є неістота, предмет: *руйнувати*, *розвалити*, *розгромити*, *розібрати*, *зламати*, *розбити*. Диференційною семою для них постає сема «результат». Об'єкт руйнується до повного знищення.

До дієслів пошкодження входять дієслова зі значенням «розділити на частини, відокремити частину від цілого»: *розлупити*, *розпанахати*, *рубати*, *відрізати*, *відчиркрити*, *відірвати*, *відрубати*, *відірвати*, *відломити*, *пошматувати*, *порвати*, *колоти*, *краяти*. До семного складу цих дієслів входять й диференційні семи «спосіб дії» «результат», «знаряддя», «об'єкт».

Не менш численну групу дієслів деструкції становлять лексеми із значенням «знищити», «позбавляти життя». Названі дієслова вживаються у творах Т. Осьмачки та А. Головка дуже часто. Це зумовлено змістом твору. У творах, де мова йде про численні вбивства, без дієслів з цим значенням обійтись неможливо. Група представлена такими лексемами: *убивати*, *нищити*, *застрелити*, *втопити*, *отруїти*, *задушити*, *кінчати*, *прибирати*, *добити*, *догризти*, *домучити*, *спалити*. Вони вживаються у різних граматичних формах. Як бачимо, це перехідні дієслова зі значенням фізичного впливу на об'єкт, у результаті якого він припиняє своє існування. Об'єктом у даних творах є людина або група людей. Значення цих дієслів орієнтоване на вираження суб'єктно-об'єктних відношень. Для них характерною є сема активності, пов'язана з семами «зусилля», «волі», «витрати енергії суб'єктом». Семантичним компонентом постає значення «мети», «цілеспрямованості». Інтегральною семою цієї підгрупи дієслів є сема «результат». Наслідком дії, яку вони виражають, завжди є смерть або припинення існування об'єкта, а метою – позбавлення життя, знищення. Можна виділити кілька підгруп: із загальним значенням «позбавляти життя»: *убити*, *знищити*; дієслова, у яких наявна сема «спосіб дії»: *втопити*, *задавити*, *задушити*, *гнитати*, *труїти*; що вказують на знаряддя вбивства: *застрелити*, *розстрілювати*; що виражають тривалу дію, нарешті доведену до кінця: *винищити*, *потруїти*, *витруїти*, *вбити*.

Отже, дієслова деструкції належать до ЛСГ фізичного впливу. Вони включають дієслова із значенням «пошкодити» та «знищити». Кожна з цих груп відносно самостійна, межа між ними нечітка та умовна. Якщо об'єкт зовсім зруйнований, то дієслово має значення «знищити», якщо частково – то дієслово має значення «пошкодити». Саме ця ознака індивідуалізує значення дієслів. Різнить ці групи й характер об'єкта: істота – неістота. Об'єктом впливу дії «руйнувати» може бути лише неістота, а об'єктом дії «пошкодити» та «знищити» може бути як істота, так і неістота.

Деструктивні дієслова мають багато спільних компонентів у своєму значенні: «цілеспрямованість дії», «спосіб дії», «характер об'єкта», «знаряддя», «результат», «інтенсивність дії», «зусилля суб'єкта». У кожному окремому дієслові актуалізується значення одного або кількох компонентів. Так, дієслова *вкусити*, *отруїти*, *втопити* мають диференційну сему «спосіб дії». У значенні дієслів *застрелити*, *розрізати*, *стьобнути*, *відимагати* актуалізується компонент «знаряддя».

Варто зазначити, що у творах А. Головка та Т. Осьмачки дієслова деструкції виражають дію, об'єктом якої є істота, найчастіше – людина. Тому цим дієсловом ми приділяли більше уваги, не зупиняючись на аналізі

дієслів пошкодження та руйнування предметів, споруд і т. ін. Також поза увагою залишилися маловживані дієслова та окремі семантичні компоненти. Вони будуть об'єктом нашого подальшого дослідження.

Література

1. Головки А. Твори: У 2 т. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 1-2;
2. Григоршук Л. И. Глаголы физического преобразующего воздействия в современном русском языке // Проблемы теории и истории русс. яз. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1980. – С.5-12.
3. Кильдибекова Т. А. Глаголы действия в современном русском языке. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1985. – 158 с.
4. Кузнецова Э. В. Части речи лексико-семантические группы слов// Вопр. языкознания. – 1975. – № 5.
5. Осьмачка Т. Поезії. Повісті. – К.: Наук. думка, 2001. – 420 с.
6. Осьмачка Т. Старший боярин. План до двору: Романи. – К.: Укр. письменник., 1998. – 293 с.
7. Подгайская И. М. Компонент «средство» в толковании семантики английских глаголов физического действия// Сборник научных докладов XII Международная конференция по функциональной лингвистике «Функционализм как основа лингвистических исследований Ялта 3–7 октября 2005г. Симферополь. – 2005. – С. 264-266.
8. Потапенко Т. А. Лексико- семантическая характеристика глаголов с общим значением разрушительного воздействия на объект// Филологические науки. – 1983. – № 2. – С. 50-56.
9. Потапенко Т. А. О семантических связях глаголов преобразующего воздействия на объект// Русс. яз. в шк. – 1978. – № 1. – С. 97
10. Султанова А. П. Глаголы деструкции в русском и английском языках // Русская и сопоставительная филология: состояние и перспективы: Международная научная конференция, посвященная 200-летию Казанского университета (Казань, 4-6 октября 2004 г.): Труды и материалы: / Под общ. ред. Галиуллиной К. Р. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2004. – С.89-90.
11. Толковый словарь русских глаголов: Идеографическое описание. Английские эквиваленты. Синонимы. Антонимы / Под ред. проф. Л. Г. Бабенко. – М.: АСТ-Пресс, 1999. – 704 с.
12. Шведова Н. Ю. Русский язык: Избранные работы/ Росс. акад. наук; От-е историко-филологических наук; Ин-т русского языка им. В. В. Виноградова. – М.: Языки славянской культуры, 2005. – 640 с.

Атаманова Е. Д.

ПРОЯВЛЕНИЯ РЕЧЕВОЙ АГРЕССИИ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ (НА МАТЕРИАЛЕ РАССКАЗОВ В. ШУКШИНА)

История человеческого социума – история взаимодействия и воздействия людей друг на друга. Следовательно, язык, общение, являющиеся неотъемлемой частью человеческой жизни, не могут служить только лишь средством обмена информацией. Практическое воздействие слова на человека лежит в основе многих современных языковых исследований. Одним из видов такого воздействия является речевая агрессия, захватившая многие сферы жизнедеятельности современного общества. Ее рассматривают как социальное-психологическое явление, как актуальную проблему педагогики, этики, философии, этиологии, психолингвистики, современного речеведения. Конрад Лоренц в книге «Агрессия» в рамках этологической концепции изучает ее биологическую основу как одного из природных инстинктов, который в естественных условиях так же, как другие, служит сохранению жизни и вида. Но считает, что в социуме человеку необходим «тормозящий механизм», который тормозил бы проявления агрессии. В качестве такого механизма он предлагает смех и этикет как ритуальные символы умиротворения. Монография В. И. Жельвиса «Поле брани» посвящена проблемам сквернословия. Владимир Ильич стремится показать его истоки и причины, сравнить в этом плане стратегию и тактику различных культур, раскрывает проблему социальной лояльности к агрессии в России, им исследованы инвективные стратегии нескольких десятков языков мира. Известный исследователь Левитов Н. Д. в статье «Психическое состояние агрессии» описывает особенности проявления агрессии в повседневном быту, в школьной жизни, также обращает внимание на проблему лояльности и, подменяя понятия агрессии более «мягкими» терминами, рассматривает виды «смещенной агрессии» (по сходству, смежности, использованию «козла отпущения», числу участников). Другой возможный подход предлагает Покровская Я. А.: изучение взаимодействия вербальных и невербальных компонентов в речевом жанре оскорбления. С жанрами речевой агрессии она соотносит определенные агрессивные жесты (оскорбительные и т. п.). О регламентирующем начале, пронизывающем все уровни языка пишет Шмелева Т. В. в «Кодексе речевого поведения». Сравняются понятия коммуникативных прав и обязанностей личности: если есть обязанности, то есть ответственность за их неисполнение. В учебном пособии Щербининой Ю. В. «Русский язык: Речевая агрессия и пути ее преодоления» дается развернутое лингво-риторическое описание основных видов и форм проявления речевой агрессии в реальных условиях профессионально-педагогического общения. Дается подробное описание способов контроля над речевой ситуацией.

Новизна данной работы заключается в том, что в ней освещены проблемы, связанные с проявлением «речевой агрессии» именно в художественной литературе, в творчестве Василия Шукшина, что вносит свою лепту во всестороннее изучение данной проблемы. Целью нашей работы является характеристика языковых особенностей ее проявления в художественной литературе. Исходя из этого мы решаем следующие задачи: определяем характер речевой агрессии, находящий выражения в данном материале, классифицируем формы выражения агрессии, определяем роль невербальных средств выражения агрессии, способы нейтрализации разрушительного действия вербальной агрессии Василием Шукшиным.

Герои его рассказов часто становятся типичными жертвами речевой агрессии, а именно «...словесного выражения негативных эмоций, чувств или намерений в оскорбительной, грубой, неприемлемой в данной речевой ситуации форме»[6], как определяет это явление Ю. В. Щербинина. Агрессия как речевая ситуация может возникать как определенное намерение, целенаправленное желание нанести «коммуникативный урон» адресату, и как результат психологической разрядки, желания избавиться от отрицательных эмоций, как попытка реализовать свои личностные потребности в самоутверждении, и т. п. Такое речевое поведение характерно для современного человека в ежедневном общении. И тот же агрессивный тип речевого поведения характерен для многих художественных персонажей у писателей, для которых критерий жизнненности является одним из важнейших. Таким образом, рассматривая примеры конфронтационных ситуаций, диалогов в рассказах Василия